

Η Ναοδομία: Ιστορική και θεολογική θεώρηση

Ο χώρος τέλεσης του μυστηρίου της Θείας Ευχαριστίας αποτέλεσε, όπως ήταν φυσικό, από τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες, χώρους ιδιαίτερης μέριμνας για τη χριστιανική κοινότητα. Αρχικά ήταν χώροι ιδιωτικοί, αίθουσες ενταγμένες στην αστική αρχιτεκτονική κάθε περιοχής. Τις αρχαιότερες μαρτυρίες για τους χώρους προσευχής και λατρείας (ευχαριστακής σύναξης) των πρώτων χριστιανών παρέχουν οι *Πράξεις των Αποστόλων* (1,13-14, 2,1,42). Με την πάροδο του χρόνου, κυρίως από το τέλος του 2^{ου} αιώνα, καθιερώθηκαν μόνιμοι χώροι που, για τις ανάγκες της λατρείας, έλαβαν σταδιακά ιδιαίτερη εσωτερική διαμόρφωση. Είναι γνωστοί με την ονομασία κυρίως «εκκλησία», «οίκος Θεού», «οίκος Κυρίου», «κυριακόν». Στη Ρώμη ονομάζονταν *tituli*, από την πινακίδα της εισόδου, όπου ήταν γραμμένο το όνομα του ιδιοκτήτη της οικίας. Ευκτήριοι οίκοι έχουν επισημανθεί αρκετοί σε διάφορες περιοχές, όπως στην Ελλάδα π.χ. στο Δίον, αρχαία πόλη στους βόρειους πρόποδες του Ολύμπου, και κοντά στο Ασκληπιείο της Δήλου, στη Μεσοποταμία, στην ελληνιστική πόλη της Δούρα Ευρωπού, και οι περισσότεροι στη Ρώμη.

Στη Μεσοποταμία, στη δυτική όχθη του Ευφράτη ποταμού, στη *Δούρα Ευρωπό*, οι ανασκαφές έφεραν στο φως τη σημαντικότερη κατ' οίκον εκκλησία (εικ. 1). Πρόκειται για μια ελληνιστικού τύπου οικία, που διέθετε αρκετά δωμάτια διατεταγμένα γύρω από μία αυλή. Για τις ανάγκες της λατρείας δύο συνεχόμενα δωμάτια της νότιας πλευράς ενώθηκαν και αποτέλεσαν ένα ενιαίο χώρο (13X15μ.) Στην ανατολική πλευρά της αίθουσας βρέθηκε μία εξέδρα, όπου πιθανόν θα βρισκόταν ο θρόνος του επισκόπου, ίσως φορητός και ξύλινος. Η μετατροπή αυτή τοποθετείται πιθανότατα, σύμφωνα με ένα χάραγμα στο κονίαμα γύρω στο 231/232. Δέκα χρόνια περίπου μετά, στη βορειοδυτική γωνία του σπιτιού, ένα δωμάτιο μετατράπηκε σε βαπτιστήριο. Απέκτησε ορθογώνια κτιστή κολυμβήθρα με κιβώριο πάνω απ' αυτή. Το βαπτιστήριο διακοσμήθηκε με τοιχογραφίες, που περιελάμβαναν θέματα σχετικά με το Βάπτισμα και τη διδασκαλία της Εκκλησίας γι' αυτό.

Μετά το διάταγμα των Μεδιολάνων, το 313, με την ισότιμη με τις άλλες θρησκείες της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας αναγνώριση της χριστιανικής θρησκείας, ξεκινά και η μεγάλη εποχή για την χριστιανική τέχνη. Στη βασιλεία ιδιαίτερα του Μ. Κωνσταντίνου, ο Χριστιανισμός, μία επίσημα αναγνωρισμένη θρησκεία με μεγάλη διάδοση σε όλη την αυτοκρατορία, μέσα ακόμη και στην αυτοκρατορική αυλή, θα αποκτήσει τη μνημειακή εκκλησιαστική αρχιτεκτονική του. Ένας σημαντικός αριθμός χριστιανικών ναών θα ιδρυθούν, πολλοί από τον ίδιο τον αυτοκράτορα και τη μητέρα του, την αγία Ελένη, στην Κωνσταντινούπολη, τη Ρώμη, το Μιλάνο, τους Αγίους Τόπους και τη βόρεια Αφρική. Δυστυχώς από την εποχή του Μ. Κωνσταντίνου πολύ λίγα δείγματα της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής έχουν διασωθεί. Η πρώτη αυτή χριστιανική αρχιτεκτονική του 4^{ου} αιώνα χρησιμοποιεί, όπως ήταν φυσικό, τύπους και μορφές οικείου στο ελληνορωμαϊκό περιβάλλον, μέσα στο οποίο αναπτύχθηκε ο Χριστιανισμός. Σταδιακά και, κυρίως, από την εποχή του Ιουστινιανού και εξής, η χριστιανική ναοδομία θα προχωρήσει σε αρχιτεκτονικές

συνθέσεις περισσότερο πρωτότυπες και, καθ' όλη τη βυζαντινή περίοδο, νέοι αρχιτεκτονικοί τύποι ναών θα προέλθουν από τη σύνθεση προηγούμενων και θα εφαρμοσθούν με καταπληκτική ποικιλία. Έτσι κατά την παλαιохριστιανική περίοδο, θα χρησιμοποιηθεί ο τύπος της βασιλικής με τις διάφορες παραλλαγές της (εικ. 2), τα περίκεντρα κτήρια με ποικίλες επίσης παραλλαγές (εικ. 3) και τέλος, την εποχή του Ιουστινιανού, η βασιλική με τρούλο, με κορυφαίο μνημείο την Αγία Σοφία στην Κωνσταντινούπολη (εικ. 4).

Η εποχή του Ιουστινιανού είναι για την εκκλησιαστική αρχιτεκτονική περίοδος μεγάλης αλλαγής. Δεν πρόκειται για μεταβολή στις μορφές ή υιοθέτηση νέων στοιχείων, αλλά για αλλαγή στη σύνθεση της κάτοψης του ναού και τη στέγαση. Η δρομική βασιλική, ο τύπος που κυριάρχησε τους προηγούμενους αιώνες στη χριστιανική ναοδομία Ανατολής και Δύσης, θα λάβει στην Ανατολή νέα μορφή και εξέλιξη και θα παραμείνει μόνο στη Δύση ως βασική αρχή της ναοδομίας. Κύριο χαρακτηριστικό της ναοδομίας την περίοδο του Ιουστινιανού είναι η τάση για περίκεντρη διάταξη και τονισμό του κατακόρυφου άξονα του ναού. Σταδιακά, θα γενικευτεί η χρήση των θόλων και μάλιστα του τρούλου. Η χρήση, παράλληλα, νέων τρόπων στέγασης εκφράζει αποτελεσματικότερα αντιλήψεις και συμβολισμούς για το χώρο του χριστιανικού ναού, που είχαν και παλαιότερα εκφρασθεί μέσα στην Εκκλησία. Οπωσδήποτε, οι νέες τάσεις της ναοδομίας δεν είναι δυνατόν να ερμηνευθούν ερήμην της Λατρείας και της Θεολογίας της Εκκλησίας. Εξέλιξη και αλλαγές στη Λατρεία (π.χ. η μετακίνηση του διακονικού μέσα στο ναό και η σταθερή τοποθέτηση της πρόθεσης και του διακονικού εκατέρωθεν του ιερού βήματος μετά τον 6^ο αιώνα) συνιστούν αύξηση της λειτουργικής παράδοσης και ασφαλώς επηρεάζουν τη ναοδομία. Το γεγονός, για παράδειγμα, ότι η Μικρή και η Μεγάλη Είσοδος δεν είναι πλέον πραγματικές είσοδοι μέσα στο ναό αλλά εσωτερικές κυκλικές κινήσεις συντελεί ώστε σταδιακά να απολεσθεί ο δρομικός χαρακτήρας του ναού και να τονισθεί το κέντρο του και ο χώρος μπροστά από το ιερό βήμα.

Μετά τη λήξη της Εικονομαχίας και την οριστική αναστήλωση των εικόνων (843), ο τύπος του σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού με τρούλο(εικ. 5) θα αποτελέσει τον νέο αρχιτεκτονικό τύπο της ορθόδοξης ναοδομίας, που θα επικρατήσει όλη τη μεσοβυζαντινή περίοδο και όχι μόνο. Οι σταυροειδείς ναοί θα εφαρμοσθούν επίσης με ποικίλες παραλλαγές κατά τόπους και «σχολές». Έμφαση δίνεται τώρα στη σταυρική διάταξη της στέγης και ασφαλώς στην παρουσία του τρούλου. Κάτω από τον κυρίαρχο τρούλο (σύμβολο του ουρανού), η σταυρική στέγη του ναού θυμίζει στον πιστό τη σημασία του Σταυρού, που αποτελεί σύμβολο της Θείας Ενανθρώπησης, της Σταυρικής Θυσίας και της Ανάστασης του Κυρίου, με άλλα λόγια της δυνατότητας της σωτηρίας που του παρέχει η Εκκλησία. Την ίδια περίοδο ένας άλλος αρχιτεκτονικός τύπος, ο οκταγωνικός, θα δώσει πολύ σημαντικά μνημεία στον ελλαδικό κυρίως χώρο, όπως το καθολικό της μονής του Οσίου Λουκά στη Βοιωτία και της μονής Δαφνίου στην Αττική (εικ. 6). Θα εξαλειφθούν από το κέντρο του ναού οι τέσσερις κίονες του σταυροειδούς ναού που χρησίμευαν για τη στήριξη του τρούλου και τα οκτώ στηρίγματα του τρούλου θα τοποθετηθούν περιμετρικά. Οι νέες αρχιτεκτονικές αναζητήσεις θα αποδώσουν ενιαίο και αδιάσπαστο τον κεντρικό χώρο του ναού, ο οποίος καλύπτεται από μεγάλο τρούλο.

Το εύρος του τρούλου επιτείνει τον συμβολισμό του ως ουράνιου θόλου και επιτρέπει από τον μεγαλύτερο αριθμό παραθύρων το φως να καταγαύζει τον χώρο.

Η κατά τόπους ποικιλία των αρχιτεκτονικών τύπων και κυρίως των αρχιτεκτονικών μορφών και των κατασκευαστικών τρόπων θα κάνει τους μελετητές να κάνουν λόγο για «σχολές» με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Δύο θεωρούνται οι σημαντικότερες «σχολές» της βυζαντινής ναοδομίας, η «σχολή Ελλάδος» και η «σχολή Κωνσταντινουπόλεως». Στη «σχολή Ελλάδος» ανήκει η νότια Ελλάδα μέχρι τη Θεσσαλία και ορισμένα νησιά, όπως η Άνδρος και η Αίγινα. Η άλλη «σχολή» περιλαμβάνει την Κωνσταντινούπολη και εν μέρει τη Θεσσαλονίκη, καθώς και τις περιοχές που ανήκουν αμεσότερα στη σφαίρα της καλλιτεχνικής επιρροής της, όπως τμήμα της Μ. Ασίας, τη Θράκη, τη Μακεδονία και τις βόρειες σλαβικές χώρες, καθώς και ορισμένα νησιά, κυρίως του Ανατολικού Αιγαίου, όπως π.χ. τη Χίο. (εικ. 7). Η ιδιαίτερη χρήση του λίθου στην κατασκευή, και μάλιστα το λεγόμενο πλινθοπερίκλειστο σύστημα, οι ενιαίες και αδιάρθρωτες επιφάνειες των τοίχων και των όγκων του ναού, ο τονισμός της ευθείας, κυρίως στα τριγωνικά αετώματα, ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος είναι μερικά από τα γνωρίσματα της ελλαδικής σχολής. (εικ. 8). Η εναλλαγή λίθων και πλίνθων ή η αποκλειστική χρήση πλίνθων στις τοιχοποιίες, τα καμπύλα αετώματα, τα τυφλά αψιδώματα ή οι μικρές κόγχες που αρθρώνουν τους εξωτερικούς τοίχους, οι πολυγωνικοί τρούλοι και οι πολύπλευρες αψίδες του ιερού, τα μεγάλα σύνθετα παράθυρα είναι γνωρίσματα της σχολής Κωνσταντινουπόλεως.

Κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο, που ορίζεται από δύο επώδυνες για την αυτοκρατορία αλώσεις της Κωνσταντινουπόλεως, την άλωση από τους Λατίνους Σταυροφόρους το 1204 και την άλωση από τους Οθωμανούς Τούρκους το 1453, θα συνεχισθεί η χρήση όλων των προηγούμενων αρχιτεκτονικών τύπων αλλά, παράλληλα, θα εμφανισθούν και νέοι. Στο δεσποτάτο του Μορέως, θα κάνει την εμφάνισή του και ένας αρχιτεκτονικός τύπος, γνωστός ως «μεικτός» τύπος ή «τύπος Μυστρά», που συναντάται μόνο στο Μυστρά και στο Λεοντάρι της Αρκαδίας (εικ. 9). Στο ισόγειο ο ναός είναι μία τρίκλιτη βασιλική, ενώ στον όροφο, με τη μεσολάβηση τεσσάρων κτιστών στηριγμάτων, μετατρέπεται σε τετρακίονιο, σταυροειδή εγγεγραμμένο με τρούλο (π.χ. Οδηγήτρια μονής Βροντοχίου Μυστρά). Δημιούργημα όμως καθαρά ελλαδικό του 13^{ου} αιώνα αποτελούν οι *σταυρεπίστεγοι* ναοί (εικ. 10). Είναι ναοί συνήθως μικροί, μονόκλιτοι ή τρίκλιτοι, θολοσκεπείς. Στους ναούς αυτούς η διαμήκης καμάρα διακόπτεται από μία άλλη εγκάρσια, που τοποθετείται ψηλότερα, ώστε εξωτερικά να διαγράφεται το σχήμα του σταυρού στη στέγαση.

Κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, παρά τις δύσκολες συνθήκες, παλαιοί ναοί επισκευάζονται ή κτίζονται νέοι. Ιδρύονται κυρίως, λόγω των προνομίων που είχαν παραχωρήσει οι Τούρκοι, νέα καθολικά στα μεγάλα μοναστήρια. Την πρώτη περίοδο της Τουρκοκρατίας ακολουθείται πιστά η βυζαντινή παράδοση με ορισμένες παραλλαγές και απλοποιήσεις (εικ. 11). Στα μεγάλα καθολικά των μονών που ιδρύονται την περίοδο αυτή στο Άγιο Όρος, αλλά και εκτός αυτού, επικρατεί ο *αγιορείτικος τύπος*, ο εγγεγραμμένος σταυροειδής ναός δηλαδή (συνήθως σύνθετος τετρακίονιος) με πλάγιες κόγχες-χορούς, όπως π.χ. στα καθολικά των μονών *Ιβήρων*,

Φιλοθέου και Κουτλουμουσίου στο Άγιο Όρος. Τη δεύτερη περίοδο της Τουρκοκρατίας (κυρίως 18^ο και 19^ο αιώνα) ιδιαίτερη διάδοση θα έχουν οι μεγάλες τρίκλιτες βασιλικές, ξυλόστεγες ή θολοσκεπείς, με ή χωρίς τρούλο. Σε μερικές περιπτώσεις, ανοικτή στοά αναπτύσσεται στη δυτική πλευρά του ναού, πάνω από την οποία τοποθετείται ο γυναικωνίτης. Στην Κρήτη και τα Επτάνησα, λόγω της Ενετοκρατίας, οι ορθόδοξοι ναοί θα δεχθούν δυτικές επιδράσεις κυρίως στο διακοσμητικό επίπεδο (στοιχεία αναγεννησιακά, μπαρόκ, ροκοκό κ.λ.π.) (εικ. 13).

Με την ίδρυση νεοελληνικού κράτους μετά το 1830, νέοι λαμπροί ναοί κτίζονται στην Αθήνα και τις άλλες πόλεις του νεοσύστατου κράτους. Οι περισσότεροι είναι έργα γνωστών και καταξιωμένων αρχιτεκτόνων, Ελλήνων και ξένων, και οι κτήτορες τους είναι συνήθως οι δήμοι και οι ενορίες. Η Ελλάδα, το δεύτερο, μετά τη Ρωσία, ορθόδοξο κράτος του 19^{ου} αιώνα, παρουσίασε έως το τέλος της πρώτης δεκαετίας του 20ού αιώνα μια δική της αναθεωρημένη διατύπωση της ορθόδοξης ναοδομίας. Κυριότερες εκφράσεις αυτού του αναθεωρητισμού αποτέλεσαν δύο τάσεις της ελλαδικής ναοδομίας, ο «ελληνοβυζαντινισμός» και ο «βυζαντινισμός». Ιδιαίτερα ο «ελληνοβυζαντινισμός», που αποτελεί συνύπαρξη βυζαντινών και κλασικιστικών (ελληνικών) ρυθμολογικών στοιχείων, υπήρξε η κυρίαρχη τάση στην ελλαδική ναοδομία του 19^{ου} αιώνα. Πρότυπο μνημείο αποτέλεσε η Μητρόπολη των Αθηνών (εικ. 14). «Εάν ο ελληνοβυζαντινισμός αποτέλεσε τη φυσιολογική εξέλιξη της μεταβυζαντινής ναοδομίας στα πλαίσια του νεοκλασικού και εκλεκτικιστικού πνεύματος του 19^{ου} αιώνα, ο βυζαντινισμός (εικ. 15) αποτέλεσε για την ορθόδοξη ναοδομία τη ρομαντική στροφή στη μίμηση των μεσαιωνικών προτύπων». Η μελέτη των μνημείων της εποχής καταδεικνύει ότι η ελλαδική ναοδομία του 19^{ου} αιώνα, αν και δεν απέφυγε ένα είδος ιστορισμού, προχώρησε σε επαναδιατύπωση του ύφους και του ήθους του ορθόδοξου ναού και βρέθηκε σε δημιουργικό διάλογο τόσο με την παράδοση όσο και με το πολιτισμικό γίνεσθαι της εποχής.

Στο μεσοπόλεμο, εγκαταλείπονται σταδιακά από τους ελλαδικούς ναούς τα στοιχεία του «ελληνικού» και παρατηρείται στροφή προς τον «βυζαντινισμό». Η τάση του «βυζαντινισμού» παρατηρείται, εκτός από ορισμένες εξαιρέσεις, μέχρι τις μέρες μας. Στη ναοδομία του β' μισού του 20ού αιώνα είναι δύσκολο να γίνει λόγος για αρχιτεκτονικές τάσεις. Με τον φόβο της γενίκευσης ή της απλοποίησης πάντοτε, θα ήταν δυνατόν να γίνει λόγος για μια τάση νεωτερισμού και μια τάση συντηρητισμού.

Ο νεωτερισμός (εικ. 16, 17) δεν εμφανίζεται συνήθως, εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων, ως αξιοποίηση της σύγχρονης τεχνολογίας στην επίτευξη νέων αρχιτεκτονικών συνθέσεων στο πνεύμα της ορθόδοξης παράδοσης, αλλά αμφισβητεί βασικές αρχές και αξίες της ορθόδοξης ναοδομίας. Τα νέα βιομηχανικά υλικά είναι πλέον διεθνή και η παραγωγή τους μαζική, η βιομηχανική μορφολογία υποτάσσεται και αυτή στους νόμους της μηχανής και της μάζας και καθίσταται αφηρημένη και απρόσωπη. Ο χρόνος και ο ανθρώπινος μόχθος για δοκιμασία και τελειοποίηση δεν υπάρχουν. Τα έργα είναι βραχύβια, γιατί είναι εμπορευματοποιησίμα.

Ο συντηρητισμός, από την άλλη πλευρά, είναι η εύκολη λύση. Είναι η αδυναμία δημιουργικής αξιοποίησης της παράδοσης στη σύγχρονη εποχή και η καταφυγή στα ήδη ανά τους αιώνες κεκτημένα. Υπάρχει η αφελής εντύπωση ότι μπορούμε να

ξαναφτιάξουμε τα αρχιτεκτονήματα του παρελθόντος. Επειδή όμως πρόκειται για στείρα αντιγραφή, συχνά κακόγουστη, η συντηρητική αυτή τάση παράγει έργα χωρίς δημιουργική πνοή. Εάν, λοιπόν, το ζητούμενο σήμερα είναι μια σύγχρονη ορθόδοξη ναοδομία, ποιες είναι οι βασικές αρχές και προϋποθέσεις της;

Η μακράιωνη ιστορία της ορθόδοξης ναοδομίας αποδεικνύει κατ' αρχάς, τη νεωτερικότητά της, τη δυναμική της να καινοτομεί και παράλληλα να εκφράζει πιστά την παράδοση, τη σταθερή πίστη της Εκκλησίας. Πέρα από αισθητικές κατηγορίες και πρακτικές ανάγκες, ο ορθόδοξος ναός οφείλει να υπηρετεί τη Λατρεία και το ορθόδοξο βίωμα και αυτά είναι που καθόριζαν και θα πρέπει να καθορίζουν και σήμερα την κτηριολογική διάταξη και την καλλιτεχνική έκφραση των ναών. Έκφραση της παράδοσης δεν σημαίνει απαραίτητα εμμονή σε παλαιότερους αρχιτεκτονικούς τύπους και κατασκευαστικούς τρόπους, αλλά διατήρηση βασικών αρχών και αξιών του ορθόδοξου ναού, όπως είναι:

Η λειτουργικότητα του χώρου. Ο ορθόδοξος ναός δεν αποτελεί μια αίθουσα συγκεντρώσεων για κήρυγμα απλά και προσευχή, κατά τα προτεσταντικά πρότυπα, ούτε, όπως μερικοί νομίζουν, ένα χώρο στον οποίο οι πιστοί προσέρχονται ως θεατές ενός θεατρικού δράμενου. Ο ορθόδοξος ναός είναι εκκλησία, χώρος ιερός, όπου τα μέλη της Εκκλησίας συγκεντρώνονται σε κοινωνία Χριστού και κοινωνία των πιστών, μέσω του μυστηρίου της Θείας Ευχαριστίας. Γι αυτό ο ορθόδοξος ναός διατηρεί τη διάταξη εκείνη που υπηρετεί τη συμμετοχή των πιστών στα μυστήρια της Εκκλησίας (θέση ιερού βήματος και παραβημάτων, είσοδοι, χοροί, θέση άμβωνα κ.λ.π.).

Η στροφή προς τα έσω. Σε αντίθεση με τον αρχαίο ελληνικό ναό που χαρακτηρίζεται από εξωστρέφεια, στον χριστιανικό ναό κυριαρχεί η στροφή προς τα έσω, επειδή ακριβώς και η χριστιανική λατρεία τελείται μέσα στο ναό. Στον ορθόδοξο ναό, χωρίς βέβαια να παραβλέπεται η εξωτερική μορφή και αισθητική του, αναδεικνύεται, κατ' εξοχήν, ο εσωτερικός χώρος του αρχιτεκτονήματος. Αποτελεί βασική αρχή της ορθόδοξης ναοδομίας ότι ο εσωτερικός χώρος καθορίζει την όλη μορφή του ναού.

Η θεολογική σημαντική και ο συμβολισμός της αρχιτεκτονικής του. Από τα πρωτοβυζαντινά ακόμη χρόνια ο χριστιανικός ναός στο σύνολό του, αλλά και επιμέρους τμήματα και αρχιτεκτονικά στοιχεία του απέκτησαν ιδιαίτερη θεολογική σημαντική και συμβολισμό. Ο συμβολισμός του ναού ως μικρόκοσμου κατέστησε στην ορθόδοξη ναοδομία δόκιμη και σχεδόν αναγκαία τη χρήση του θόλου για τη στέγαση του ναού, ανεξάρτητα από τον αρχιτεκτονικό τύπο. Ο θόλος, και μάλιστα ο τρούλος, συμβολίζει τον ουρανό. Δεν θα πρέπει να θεωρηθεί η κυριαρχία του θόλου ως δουλεία του αρχιτέκτονα, αφού η ορθόδοξη ναοδομία χρησιμοποίησε μεγάλη ποικιλία τρούλων, ασπίδων, αψίδων, σταυροθολίων, καμαρών κ.λπ. και σε διάφορες συνθέσεις. Η θεολογική σημαντική, εξάλλου, του συμβόλου του σταυρού, του κορυφαίου χριστιανικού συμβόλου του Πάθους αλλά και της Νίκης και της Ανάστασης του Κυρίου, σε όλη τη διαδρομή της ορθόδοξης ναοδομίας θα καθορίσει τη δημιουργία πληθώρας αρχιτεκτονικών τύπων και παραλλαγών τους, από τους ελεύθερους σταυρούς και τις σταυρικές βασιλικές έως τους εγγεγραμμένους

σταυροειδείς και σταυρεπίστεγους ναούς και τις σταυρικές βασιλικές των νεώτερων χρόνων.

Η διατήρηση του ανθρώπινου μέτρου. Η διατήρηση του ανθρώπινου μέτρου αποτελεί, όπως και στην ελληνική αρχιτεκτονική, βασικό στοιχείο της ορθόδοξης ναοδομίας. Η ανθρώπινη κλίμακα κυριαρχεί, γιατί ο ναός του Θεού είναι ταυτόχρονα και εκκλησία των πιστών, όπου ο «άνθρωπος» είναι το «υποκείμενο» και όχι το «αντικείμενο». Αυτό αποδεικνύει και η παράδοση της ορθόδοξης ναοδομίας. Έτσι, σε αντίθεση με τη χριστιανική αρχιτεκτονική του δυτικού Μεσαίωνα, όπου κυριαρχεί το υπερβολικό μέγεθος, το ύψος και ο εντυπωσιασμός με σκοπό να δημιουργηθούν στον πιστό συναισθήματα δέους και εκμηδενισμού, μια βυζαντινή εκκλησία δεν μας υποβάλλει κάτι που μας φοβίζει, μας εκμηδενίζει, μας αρνείται. Αντίθετα μας γεννά συναισθήματα υποδοχής και αποδοχής του ανθρώπου σε ένα χώρο, όπου διαρκώς δηλώνεται η παρουσία του Θεού, χωρίς όμως να εκμηδενίζεται ο άνθρωπος.

Νομίζουμε ότι έγινε κατανοητό ότι ο σχεδιασμός ενός σύγχρονου ορθόδοξου ναού δεν είναι εύκολη υπόθεση. Πέρα από την ικανότητα, τις γνώσεις και το ταλέντο του αρχιτέκτονα, απαιτεί και γνώση της ιστορίας της Ορθόδοξης Ναοδομίας, της Λατρείας και της Θεολογίας της Εκκλησίας και κυρίως εκκλησιαστικό βίωμα. Το τελευταίο είναι αυτό που θα υπαγορεύσει στον αρχιτέκτονα τα όρια της ατομικότητάς του και θα αναδείξει το έργο του σύγχρονο και ταυτόχρονα διαχρονικό, μνημείο της Εκκλησίας, όπως πρέπει να είναι ο ορθόδοξος ναός.

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

Γκιολές Ν., *Βυζαντινή Ναοδομία (600-1204)*, Αθήνα 1992.

Γκιολές Ν., *Παλαιοχριστιανική Τέχνη: Ναοδομία (200-600)*, Αθήνα 1994.

Ćurčić S., *Architecture in the Balkans from Diocletian to Süleyman the Magnificent*, Yale University Press, New Haven and London 2010.

Καλοκύρης Δ. Κ., *Εισαγωγή εις την Χριστιανικήν και Βυζαντινήν Αρχαιολογίαν*, Θεσσαλονίκη 1970 (ανατύπωση 2005).

Καλοκύρης Δ. Κ., *Η ναοδομία και η σύγχρονη τέχνη. Αρχιτεκτονική-Ζωγραφική*, Θεσσαλονίκη 1978.

Krautheimer R., *Παλαιοχριστιανική και βυζαντινή αρχιτεκτονική* (μτφ. Φανή Μαλλούχου-Τούφανο), Αθήνα 2006 (β' ανατύπωση).

Μιχελής Π., *Αισθητική θεώρηση της βυζαντινής τέχνης*, Αθήνα 1946.

Μπούρας Χ., *Ιστορία της Αρχιτεκτονικής*, τόμ. Β', Αθήνα 2001³.

Μπούρας Χ., *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Αθήνα 2001.

Perkins A., *The Art of Dura - Europos*, Oxford 1973.

Πουλημένος Γρ., *Η Ελλαδική ναοδομία στην περίοδο του Νεοκλασικισμού, (1830-1912)*, Αθήναι 1997.

Πουλημένος Γρ., «Περίγραμμα και αποτίμηση της Ορθόδοξη ναοδομίας στο δεύτερο μισό του εικοστού αιώνα», *Εκκλησιαστικός Φάρος*, τόμ. ΟΔ΄(2003), 187-230.

Στουφή-Πουλημένου Ι., *Το φράγμα του ιερού βήματος στα παλαιοχριστιανικά μνημεία της Ελλάδος*, Αθήναι 1999.

Στουφή-Πουλημένου Ι., *Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία και Τέχνη*, Αθήνα 2011.

Στουφή-Πουλημένου Ι., «Οι λειτουργικές τέχνες ναοδομία, γλυπτική, ξυλογλυπτική, μικροτεχνία κ.λπ.) στην υπηρεσία της λειτουργικής αγωγής», Πρακτικά ΙΑ΄ Πανελλήνιου Λειτουργικού Συμποσίου Στελεχών Ιερών Μητροπόλεων, Βόλος, 19-21 Οκτωβρίου 2009, 205-236.

Στουφή-Πουλημένου Ι., «Ο ρόλος των Εκκλησιαστικών εικαστικών τεχνών στην Ορθόδοξη Παράδοση», *Εκκλησία και Πολιτισμός*, Πρακτικά Ε΄ Συνεδρίου Θεολογικών Σχολών Αθηνών και Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 20-22 Ιουνίου 2008, 73-86.